

A CIGÁNYOKRÓL ALKOTOTT TÖRTÉNETI KÉP VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS TÜKRÉBEN SZLOVÁKIÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Jelen tanulmányban a nem-cigányok cigányképét próbálom megrajzolni, két kelet-európai ország rendszerváltásának gazdasági, társadalmi és politikai kontextusába ágyazva. Az általános feltevés – amit én is kiindulópontnak tekintettem – az az, hogy míg az államszocializmusban a cigányok elsősorban egy hátrányos helyzetű *társadalmi réteget* jelentettek, addig az új rendszerekben *etnikumként* vagy *népként* határozták meg ezt a csoportot. Látni fogjuk azonban, hogy ez a feltételezés annyira leegyszerűsítő, hogy szinte nem is tekinthető érvényesnek.

Célom nem a két ország államszocialista és rendszerváltás utáni „cigánypolitikájának” szisztematikus összehasonlítása, hanem a cigányokról alkotott kép, illetve képek régi és új elemeinek vizsgálata a rendszerváltás folyamatában. A téma komplex jellege miatt megközelítesemben vegyítem a történettudomány, a szociológia, a szociálpszichológia és a kulturális antropológia releváns eredményeit és módszereit.

„Homogén és kettős” cigánykép

A „nem-cigányok” szemében a romákról/cigányokról élő kép kapcsán két alapvető, évszázadok óta jelenlevő dichotómiára kell felhívni a figyelmet: a kívülről definiált és homogénnek tételezett „cigány kategória” heterogenitására, és a cigányok etnikai, faji vagy társadalmi, életmódbeli alapon történő meghatározására. Az egyes dimenziókban (állami politika, tudományos kutatások, hétköznapi interakciók, sajtó/nyilvánosság) megjelenő cigányképek különbözőségének alapja e „népcsoport” definíciós kiszolgáltatottsága,¹ hi-

¹ Vö.: Lucassen, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. The Netherlands Journal of Social Sciences, (1991) Vol. 27., 80–91.

szen a nem-cigányok cigányképe mindig a „fehérek” érdeklődésének és érdekeinek változásával párhuzamosan módosult és módosul.²

A nem-cigányok által konstruált „cigány”³ elnevezés különböző nyelvű, kultúrájú és identitású csoportokat takar, akiknek csak egy része nevezi magát cigánynak, többségük saját etnonim használatával jelöli közösségi identitását, mint pl. „roma”, „zsitan”, „mánus”, „szintó”, „káló”, „beás”.⁴ 2003-ban a cigányok anyanyelvi megoszlása a következőképpen alakult Magyarországon (reprezentatív szociológiai felmérés alapján): 86,9% magyar, 4,6% beás (román), 7,7% cigány (oláh cigány, azaz romani).⁵ Szlovákiában anyanyelvük szerint három nagyobb csoportról beszélhetünk, a többséget alkotó, régen betelepült szlovák és magyar romákról és az ún. oláh-cigányokról (vlasike roma/Vlachi).⁶

Ez a sokszínűség nyilván az eltérő feltételekhez való alkalmazkodás következménye, ami természetesen nem meglepő egy „diaszpóra-jellegű nép”⁷ ese-

² Lásd: Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest–Kaposvár, ELTE BTK, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1995, 9.; Szuhay Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. Magyar Tudomány, 42. évf. (1997) 6. sz., 656–678.

³ A magyar „cigány”, a német „zigeuner” vagy a francia „tsigane” szavak a görög atszinganosz elnevezésből származhatnak, mellyel a bizánciak a cigányokra utaltak. Az atszinganosz szó eredete máig vitatott, talán egy Kis-Ázsiából érkezett eretnek szektát jelölt. Ezzel szemben az angol „gypsy” és a spanyol „gitano” szavak (és a 15–17. századi magyar „fáraó népe” kifejezés) a cigányok feltételezett egyiptomi eredetére utalnak. Lásd: Fraser, Angus: A cigányok. Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 51–52.; Balázs József Attila: A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. Magyar nyelv, 97. évf. (2001) 3. sz., 313–324.

⁴ Prónai Csaba: A cigány kultúrák antropológiája. „Transznacionalitás”, „multietnicitás”, „transzkulturalitás”. In: A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Szerk.: Boglár Lajos–Papp Richárd. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007, 206–207.

⁵ Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971–2003. Budapest, Gondolat–MTA ENKI, 2004, 39.

⁶ Jurová, Anna: Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után. Regio, 7. évf. (1996) 2. sz., 35–56.

⁷ Leo Lucassen, holland társadalomtörténész szerint a diaszpóra fogalmához hozzátartozik, hogy a szétszóródott nép egyes tagjai érezzék azt: ők egy csoporthoz tartoznak, és azokkal is összetartozóak, akik nem ugyanabban az országban élnek. Mivel ez a romákra – egészen a legutóbbi időkig – nem volt jellemző, Lucassen szerint a cigányság nem tekinthető diaszpóra csoportnak. Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Amaro Drom, 12. évf. (2002) 4. sz.

tében. A diaszpóra fogalmának része a közös származási hely és a (valamikor) közös társadalmi tudat. Ezt a szerepet a romák esetében India tölti be.

Indiával kapcsolatban két dolgot jegyeznek meg. Bár a kutatók többsége, főleg nyelvészeti bizonyítékok alapján elfogadja a cigányok indiai származását, az egyes roma közösségek etnikus történeti hagyományának feltehetően nem része az indiai őshaza tudata.⁸ Az más kérdés természetesen, hogy a roma nemzetépítés számára az indiai őshaza fontos szerepet játszik mint legitimáló tényező,⁹ és így ismerete fokozatosan elterjed a romák között.¹⁰

Az indiai eredet kapcsán a cigányok társadalmi réteggként (és nem etnikus csoportként) való definíciója is fölmerül. Egy angol kutató szerint nem tartható elmélet a mai cigányok kizárólagos indiai származása, szerinte az ang-

⁸ Ezt a feltevést erősíti meg a cigány elnevezés „külső” eredete vagy a cigányok egyiptomi származásának mítosza („fáraó népe”). Az indiai gyökerek felfedezése egy magyar lelkész, Vály István nevéhez fűződik, aki a 18. sz. második felében a leideni egyetemen tanult, és ott megismerkedett három ceyloni (Srí Lanka-i) diákkal. Mivel a diákok és az otthoni cigányok nyelve között hasonlóságot fedezett föl, a ceyloni fiatalokat az anyanyelvükről kérdezgette, és összeállított egy több mint ezerszavas glosszáriumot. Vály eredményeit 1776-ban publikálta Augustini ab Hortis Sámuel evangélikus lelkész. (Augustini ab Hortis, Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Budapest–Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, 2009, 257–261.) Az egyes cigány közösségek és az indiai őshaza viszonyáról lásd: Okely, Judith: *The Traveller–Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983; Binder Mátyás: *Beások, etnikai mobilizáció és identitás*. Kisebbségkutatás, 18. évf. (2009) 2. sz., 207–228.

⁹ Lásd: Hancock, Ian: *The East European Roots of Romani Nationalism*. Nationalities Papers, Vol. 19. (1991) Nr 3., 251–268.; Fosztó László: *Van-e cigány nemzettudat?* In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002, 207–224.; Fosztó László: *Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement*. Regio. A review of Studies on Minorities, Politics, and Society, Vol. 3. (2003) Nr 1., 102–120.; Binder Mátyás: *A roma nemzet – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben*. Eszmélet, 20. évf. (2008) 77. sz., 130–160.

¹⁰ Gondolhatunk például a roma zászló közepén látható indiai eredetű (vagy annak vélt) kör alakú szimbólumra. A zászló elemeit sokan sokféleképpen magyarázzák, az egyik elterjedt nézet szerint: „Hagyományos kék és zöld színei mellett vörös kerék (16 küllős csakra) került a közepére. A kék a kék ég és a mennyország színe. A zöld a földé, mely szerves és növekvő. A kék az örök értékeket jelöli, a zöld az evilágiakat. A középső kerék a mozgás és változás jelképe. Az indiai nemzeti zászlóban is egy csakra található középen.” (www.romaart.hu)

liai cigányok őseinek nagy része olyan gádzsó,¹¹ akik a feudalizmus széthullásának idején kerültek a társadalom perifériájára, és túlélésük érdekében vándorló életmódra tértek át.¹²

Hasonló folyamatok Kelet–Európában is valószínűsíthetőek, de az eddig rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre csak hipotézisek felállítása lehetséges.¹³ Mindenesetre a cigányok egy bizonyos életmóddal jellemezhető, multietnikus társadalmi csoportként való észlelésére a 17. századi Magyarországon is találhatunk példát. Egy jezsuita tudós 1691-ben kiadott könyvében a következőket írta: „(...) a cigányoknak az igen hitvány és kóborló népe (...) Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze.”¹⁴ A társadalmi alapú meghatározásra jó példa Siklós esete. A magyarországi mezőváros 18–19. századi forrásai alapján kimutatták, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok gádzsókká (latinul: neo-colonus), más, elszegényedett gádzsók viszont cigányokká „váltak”.¹⁵

Az etnikai, illetve a társadalmi helyzeten alapuló cigánykép gyakorlatilag párhuzamosan létezett egymás mellett. A 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *natio*, *gens*; a magyar nyelvű iratokban *nemzet*, *nemzetiség* kifejezések. Ebben az esetben cigánynak lenni etnikai, nemzetiségi hovatartozást jelent. A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *conditio* (társadalmi helyzet) és *professio* (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent.¹⁶

¹¹ A gádzsó a romani nyelvben a nem-cigányok elnevezése.

¹² Okely, i. m. 1983, 8–15.

¹³ Vö.: Nagy Pál: *Civitas Zingarorum*. Amaro Drom, 10. évf. (2000) 8. sz., 26–28.; Nagy Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. Amaro Drom, 17. évf. (2007) 2. sz., 21–22.

¹⁴ Idézi: Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). Pécs, PTE BTK, 2004, 135–136.

¹⁵ Nagy, i. m. 2000, 27.

¹⁶ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát–medencében a 15–20. században. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14. www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf (2010-04-23), 6–7.

Hogy melyik meghatározás kerül előtérbe, az függ az adott történelmi szituációtól, és attól is, hogy milyen diskurzus részeként jelenik meg „a cigány”. Például a magyarországi cigányok 15–17. századi köznyelvi elnevezése elsősorban életmódbeli, míg irodalmi elnevezésük etnikus definíciót foglalt magába.¹⁷

A cigányokról alkotott kép e kettőssége természetesen a modern tudományos kutatásokban¹⁸ is megjelenik. Szociológusok, kulturális antropológusok vitáznak arról, hogy a szegénység kultúrájáról¹⁹ vagy etnikus kultúráról lehet-e beszélni a cigányok kapcsán, leírható-e helyzetük az amerikai underclass fogalom Kelet–Európára adaptált, strukturalista verziójával.²⁰ Az is vita tárgya, hogy egyáltalán „ki a cigány”?²¹ Az, akit valamilyen cigánykép alapján a nem-cigányok besorolnak a cigányok közé,²² vagy az, aki cigány/roma identitású? Hiába érezzük ez utóbbi meghatározást érvényesnek, ha a

¹⁷ Nagy, i. m. 2004, 134.

¹⁸ A recens nemzetközi szakirodalom rövid áttekintését lásd: Fosztó László: Viták és irányzatok a romakutatásban. *Korunk*, 20. évf. (2009) 5. sz., 22–30.

¹⁹ A „szegénység kultúrája” fogalom Oscar Lewis antropológus nevéhez fűződik. Lásd: Lewis, Oscar: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 15. évf. (1988) 4. sz., 94–105.

²⁰ Stewart, Michael Sinclair: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*, 6. évf. (2001) 7–8. sz., 82–94.; Ladányi János–Szelényi Iván: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 6. évf. (2001) 11. sz., 94–99.; Ladányi János–Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Közép– és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Budapest, Napvilág, 2004; Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest, Panoráma, 1999; Horváth Kata: Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: *Cigány világok Európában*. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006, 103–123.; Džambazović, Roman–Jurásková, Martina: A romák társadalmi kirekesztettsége és szegénysége Szlovákiában. *WEB társadalomtudományi folyóirat* (2003) 11. sz., 41–46.; Binder Mátyás–Pálos Dóra: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája? Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi Látóhatár*, 18. évf. (2009) 2. sz., 93–115.

²¹ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000, 179–191.; Ladányi János–Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 203–209.; Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 193–201.

²² A roma személyek esetében élesen elkülönül a nem-cigányok által nekik tulajdonított identitás elviselhetetlensége és a saját csoportjukkal való azonosulás. Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 28. évf. (1999) 3. sz., 30–31.

külső klasszifikáció és kategorizáció sem marad hatástalan.²³ Ezt jól szemlélteti a nemzetközi roma mozgalomban és a kulturális-szimbolikus nemzetépítésben fontos szerepet játszó Ian Hancock megállapítása is: „...a bennünket összekötő közös tényező nem annak a tudata, hogy mik vagyunk, hanem azé, hogy mik nem vagyunk: a romanik nem gádzsók, azaz nem nem-cigányok.”²⁴

Megközelítésemben, mely a konstruktivista etnicitás elméletén²⁵ alapul, a cigány/roma közösségek olyan, önálló etnikus identitással és kultúrával rendelkező társadalmi csoportok, melyek határai és kulturális elemei a gazdasági, társadalmi vagy politikai körülmények, feltételek módosulására reagálva változhatnak. Ennek megfelelően a közösségek (de akár az egyének is) az akkulturáció²⁶ különböző szintjein állnak.²⁷

²³ Az etnikai osztályozásról lásd például: Eriksen, Thomas Hylland: Etnikai osztályozás: mi és ők. In: Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Szerk.: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel, 2005., 148–157. A kategorizálás identitásformáló hatásáról lásd: Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor–Majtényi, i. m. 2005, 127–147.; valamint ezen folyamatok cigányokra gyakorolt hatását lásd: Lucassen, i. m. 1991; Pálos Dóra: „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In: Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Szerk.: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László. Budapest, Balassi–MTA ENKI, 2006, 91–119.

²⁴ Hancock, Ian: Mi vagyunk a romani nép. Budapest, Pont Kiadó, 2004, 20.

²⁵ Konstruktivista megközelítésben az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely kódos kifejeződése,” lásd: Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio, 7. évf. (1996) 1. sz., 3–25. Az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van, lásd például Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. Beszélő, 1. évf. (1996) 7. sz., 26–41.; Sokolovskii, Sergey–Tishkov, Valery: Ethnicity. In: Encyclopedia Of Social And Cultural Anthropology. Eds.: Barnard, Alan–Spencer, Jonathan. London, Routledge, 1996, 290–295.

²⁶ A klasszikus definíció szerint az akkulturáció olyan folyamatokat jelent, melyek akkor jelennek meg, amikor különböző kultúrájú egyének csoportjai folyamatos, közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, és ez az egyik vagy mindkét csoport eredeti kulturális mintájában változást idéz elő. Berry, John W.–Poortinga, H. Ype–Segall, Marshall H.–Dasen, Pierre R.: Cross-Cultural Psychology. Research and Applications. Cambridge, University Press, 2002, 349.

²⁷ Az akkulturációt négy dimenzió felől érdemes megközelíteni: integráció, asszimiláció, marginalizáció és szeparáció. Erőteljes azonosulás mindkét (többségi és saját) csoporttal az integráció előrejelzője lehet, amennyiben egyik csoporttal sem történik azonosulás, akkor margi-

Sztereotípiák és rasszizmus

A heterogén cigány kategória tagjaira a nem-cigányok egységes (és többnyire negatív) cigányképe állandó hatást gyakorol. Ezekben a folyamatokban kiemelt szerepük van a cigányképet kialakító és fenntartó sztereotípiáknak, melyek történeti és elméleti kereteit igyekszem felvázolni a továbbiakban.

A 16. század végétől terjedtek el Európában azok a tudományos történeti munkák, amelyekben megjelentek azok a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek és közhelyek, amelyek nagy része ma is közszájon forog.²⁸ „A 16–18. századi szerzők, tudósok egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.”²⁹ Fentiek két dologra hívják fel figyelmünket a cigányokra vonatkozó előítéletek és sztereotípiák kapcsán: a tudomány felelősségére³⁰ és a sztereotípiák funkcióira.

Heinrich Grellmann 1783-as, *Die Zigeuner* című műve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való gondolkodást a 19. században, így jórészt „felelőssé tehető” a negatív

nalizációról van szó. A többségi kultúrával történő kizárólagos identifikáció asszimilációt von maga után, míg ha csak az etnikai csoporttal történik azonosulás, szeparációról beszélhetünk. (John W. Berry elméletét idézi: Pálos Dóra: Cigány énkép és identitás egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tükrében. Szakdolgozat. Budapest, ELTE PPK, 2009.) Akár egy személy esetében is megfigyelhető, hogy az élet különböző területein más és más akkulturációs stratégiát alkalmaz.

²⁸ A magyarországi előítéletek történeti beágyazottságához lásd: Binder Mátyás: Változatosság és állandóság. Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon. In: Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatás problémája Kelet-Európában 1989 után. Szerk.: Juhász József–Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009, 170–190.

²⁹ Deáky Zita–Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augistini ab Hortis, i. m. 2009, 5–28.

³⁰ A „Rasszizmus a tudományban” című kötet szerkesztői szerint a tudomány társadalomformáló és politikai ereje napjainkban leginkább az etnikai különbségek jelentőségének túlértékelésében és a rassz kategória burkolt legitimációjában érhető tetten. Kende Anna–Vajda Róza: Bevezető. Tetten ért tudomány. In: Rasszizmus a tudományban. Szerk.: Kende Anna–Vajda Róza. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 7–30.

sztereotípiák elterjedéséért.³¹ A korai etnográfusok, akik a cigányok „nemzeti karakterét” tanulmányozták, racionalizálták azt a képet, mely szerint a cigány egy bűnözésre hajlamos, megvetendő nép vagy faj.³² A tudósok ilyen szerepe nem meglepő, hiszen az „ismeretgyártók társadalmi miliőbe ágyazva működnek.”³³

A modern társadalomtudományi megközelítésnek sincs „egységes és objektív” cigányképe. A különböző elméleti iskoláknak megfelelően találkozhatunk például evolucionista, diffuzionista és kulturologista cigányképpel,³⁴ módszertani szempontból beszélhetünk esszencialista és strukturalista, „politikai” szempontból pedig „deviancia-orientált”, leíró és emancipatórikus megközelítésről.³⁵

Az egyes társadalmi csoportok önképének kialakításában fontos szerepe van a „másikról” alkotott képnek. Ezek a képek előítéleteken és sztereotípiákon alapulnak, melyek „természetes” részei az egyén és a csoport mindennapi életének.³⁶

A sztereotipizálásnak egyéni és társas funkciói vannak. Az egyéni funkciók alapvetően értékelő jellegűek, melyek révén a többiekkel szemben kiemelődik önmagunk értékes mivolta. Az önigazolás szerepét hangsúlyozta már 1922-ben Walter Lippman is: „A sztereotípiák (...) védőbástyái a társadalomban elfoglalt pozíciónknak.”³⁷ A sztereotípiák társas funkciói lényegében a saját csoport státuszát, értékét és cselekedeteit legitimálják más cso-

³¹ Prónai Csaba: Kulturális antropológia és cigánykutatás. Kultúra és Közösség, 12. évf. (2008) 2. sz., 43–48.

³² Willems, Wim–Lucassen, Leo: The Church of Knowledge. Representation of Gypsies in Dutch Encyclopedias and Their Sources (1724–1984). In: 100 Years of Gypsy Studies. Szerk.: Salo, Matt T. Cheverly–Maryland, The Gypsy Lore Society, 1990, 31–50.

³³ Goldberg, David Theo: A faji tudás. In: Kende–Vajda, i. m. 2008, 100–131.

³⁴ Prónai, i. m. 1995, 10.

³⁵ Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: Kántor–Majtényi, i. m. 2005, 479–499.; További torzításokat eredményezhet az a „módszertani eurocentrizmus”, amely univerzális érvényűnek tartja a különböző diszciplínákban uralkodó eurocentrikus (fehér, középosztálybeli stb.) értékeket. Vö. Goldberg, i. m. 2008, 100–101.

³⁶ Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó–Papp–Szarka, i. m. 2006, 9–35.

³⁷ Idézi: Jost, John T.–Banaji, Mahzarin R.: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Jost, John T.: Önalávetés. A társadalmi rendszerigazolás pszichológiája. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 29–61.

portok leértékelése, elítélése útján. Az egyik legismertebb ilyen folyamat a bűnbakképzés.³⁸

Az ideológiai funkcióikat vizsgáló kutatók szerint a sztereotípiák „megmagyarázzák egyes csoportok szegénységét vagy hatalomnélküliségét, valamint mások sikerét úgy, hogy ezeket a különbségeket legitimnek, sőt természetesnek láttatják.”³⁹ A saját csoportra vonatkozó negatív sztereotípiaképzést⁴⁰ és a sztereotípiák társadalmi konszenzualitását a rendszerigazolás⁴¹ (system-justification) elméletével magyarázzák.

Az etnikai vagy szociális alapú sztereotípiák mellett a cigány embereknek gyakran szembe kell nézniük egy „súlyosbító tényezővel”, a rasszista előítéletekkel is. A rasszizmus, a fehér felsőbbrendűség eszméjének megszületése elválaszthatatlan a fehértől eltérő bőrszínűek fölötti uralom igazolásától és a modern diskurzus tudományeszméjétől.⁴²

Definíciószerűen a rasszizmus azt jelenti, hogy „gyanakvással, sőt megvetéssel tekintünk a miénktől elérő fizikai adottságokkal és kultúrával rendelkező személyekre.”⁴³ Igazi „arca” azonban az, hogy a vizuális, mindenki által észlelhető különbség mögé önkényesen egy nagyon nagy hatású morális és pszichológiai háttérrel vetít, s erről a lélektani felépítményről elhiteti, hogy biológiai eredetű.⁴⁴ Miután a romák többsége sötétebb bőrű nem-cigány honfitársainál, nem csodálkozhatunk azon, ha van, aki szerencsésnek tartja a világosabb bőrű (és persze nem „cigányos” nevű) roma gyereket...

³⁸ Vö. Bindorffer, i. m. 2006, 14–15.; Jost–Banaji, i. m. 2003, 37.; Hamilton, David L.: A sztereotípiák megértése: elméletek és problémák történelmi perspektívában. In: Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok. Szerk.: Hunyady György–Nguyen, Luu Lan Anh. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 13–21.

³⁹ Jost–Banaji, i. m. 2003, 44.

⁴⁰ Ismert tény, hogy a negatív identitás minden diszkriminált kisebbség jellegzetes lélektani tünete, mely egyes esetekben öngyűlöletbe fordul át. Vö.: Csepeli–Örkény–Székelyi, i. m., 1999, 30.

⁴¹ A rendszerigazolás lényege, hogy az emberek inkább társadalmi helyzetüknek megfelelő vonásokkal ruházzák fel magukat, illetve másokat, legyenek akár pozitívak, akár negatívak, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a rendszer szabályait vagy legitimációját, mely a fennálló társadalmi berendezkedéshez vezetett. Jost–Banaji, i. m. 2003, 45–46.

⁴² West, Cornel: A modern rasszizmus genealógiája. In: Kende–Vajda, i. m. 2008, 33–54.

⁴³ Jelloun, Tahar Ben: A rasszizmus, ahogy a lányomnak elmagyaráztam. Budapest, Ulpus–ház, 2003, 9.

⁴⁴ Csepeli György: Beteljesült rajtunk az utópia bosszúja. Mozgó Világ, 24. évf. (1998) 1. sz., 31–42.

Cigánykép az államszocializmusban

Csalog Zsolt 1973-ban megjelent, *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához* című cikkében azt írja, hogy a „cigányság” hivatalosan szociális kategória; a *cigányság* oldaláról nézve létező, elfogadott kategória, melyben dominál a szociális kategória; a *nem-cigány közvélemény* megítélésében elsőrendűen és egyre inkább faji kategória.⁴⁵ Rövid történeti bevezetés után az államszocializmus „hivatalos” (állami politikában megnyilvánuló) és „mindennapi” cigányképéről lesz szó.

A mai Magyarország és Szlovákia területén élő cigány lakosság nagyjából azonos helyzetben volt az első világháború végéig. A történelmi Magyarországon 1893-ban végrehajtott cigány összeírás szerint az ország területén közel 280 ezer cigány élt, az összlakosság 1,8%-a. Bár az összeírást a kóbor cigányok letelepítésének kérdése miatt rendelte el a belügyminiszter, csak 8938 fő kóborló cigányt találtak a 20 406 „félvándor” és 243 432 letelepedett cigány mellett.⁴⁶

Kiderült továbbá a felmérésből, hogy a munkaképes korú romák 82%-a dolgozott, többségük mezőgazdasági munkásként, de jelentős volt a két legnépszerűbb „cigány szakmában” dolgozók száma is: 17 ezer zenész mellett közel 13 ezer cigány kovács is működött az országban.⁴⁷

Az összeírára építő számítások szerint 1893-ban a mai Magyarország területén 65 ezer, a mai Szlovákia területén 40–42 ezer cigánynak tartott ember

⁴⁵ Csalog Zsolt: *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához*. Világosság, 14. évf. (1973) 1. sz., 38–44.

⁴⁶ Vallási és nyelvi szempontból is igen heterogén cigánykép jött létre a felmérés során. A letelepedettek általában a helyi többség vallását követték, a vándor cigányok zöme görögkeleti (ortodox) vallású volt, ami erdélyi, illetve romániai származásra utal. A cigányok 30%-a cigány, 38%-a magyar, 24,4%-a román és 7,5%-a egyéb anyanyelvű volt. Hermann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.

⁴⁷ Kemény István: Előszó. In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Szerk.: Kemény István. Budapest, Osiris Kiadó–MTA KI, 2000a, 9–37.; A legtöbb cigány kovács feltehetően a mai Szlovákia területén lévő megyékben lakott. Mann, Arne B.: *A szlovákiai romológiai kutatások áttekintése*. In: *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozatok marginalitásban*. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, MTA ENKI, 2005, 7–20.

élt.⁴⁸ (Mások szerint a szlovák részeken csak 36 ezren éltek, akik közül mindössze 600 fő folytatott vándorló életmódot.)⁴⁹

Az általános gazdasági-társadalmi nehézségeken túlmenően,⁵⁰ a trianoni határváltozások következtében – sajátos helyzetükből fakadóan – jelentősen romlott a magyar cigányzenészek⁵¹ helyzete, hiszen az új csehszlovák államban nem volt kereslet a zenéjükre, így sokan Magyarországra költöztek, ahol pedig túlkínálat alakult ki.

Csehszlovákiában a cseh részeken (Csehország, Morvaország és Szilézia) korábban „nyugati kirekesztő” politikát alkalmaztak a cigányokkal szemben, míg a kevésbé fejlett szlovák területen a kelet-európai térségre jellemző „elfogadóbb” attitűd nyilvánult meg a cigányok felé.⁵² Ennek a következménye volt, hogy az új állam keleti felén – mint fentebb láttuk – túlnyomórészt letelepedett, a nyugati (cseh) részen pedig kisszámú és vándor cigányok éltek.

Bár a roma holokauszt során a csehországi cigányok többségét meggyilkolták, ettől függetlenül a vándor cigány képe⁵³ tovább élt. Ezt jól mutatja

⁴⁸ Kemény István: Az 1893. évi cigány összeírás. In: A magyarországi romák. Szerk.: Kemény István. Budapest, Útmutató, 2000b, 11–12.

⁴⁹ Guy, Will: Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In: Gypsies. An interdisciplinary reader. Szerk.: Tong, Diane. New York, Garland, 1998, 13–68.

⁵⁰ Az iparosodás háttérbe szorította a cigány kovácsok és szegkovácsok mesterségét, a meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: teknők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), de csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások (üstfoltozás, drótozás, nádazás) iránt is. Lásd: Kemény, i. m. 2000a, 11–17.

⁵¹ A magyar nemzeti identitás fejlődése és a cigányzenészek által előadott „magyar zene” (verbunkos) és a „magyar nóta” kapcsolatáról, fejlődéséről és társadalomtörténeti háttéréről lásd: Sárosi Bálint: Cigányzene. Budapest, Gondolat, 1971; Kállai Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Szerk.: Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002, 327–345.

⁵² Guy, i. m. 1998, 19.

⁵³ A cseh nyelvi enciklopédia 1952-es kiadása a következőképpen definiálta a „cigányt”: „vándorló nép tagja, a hamisság, a lopás és a kóborlás szimbóluma (...) tréfacsinálók, hazugok, szélhámosok és csalók.” (Idézi: Kalvoda, Joseph: The Gypsies of Czechoslovakia. Nationalities Papers, Vol. 19. (1991) Nr 3., 269–296.) Magyarországon az 50-es években a „kóbor cigányok” ellenőrzése érdekében vezették be a különleges „fekete” személyigazolványokat, annak ellenére, hogy vándor cigányok ekkoriban Magyarországon már gyakorlatilag nem voltak. Az intézkedést 1961-ben megszüntető határozat is faji megkülönböztetésként értékelte. Purcsi Barna

az a tervezett intézkedéssorozat (többek között munkatáborok, nevelőtáborok és büntetőközpontok létrehozását tervezték a hatóságok), mely a háború után a szlovák területekről Csehszországba érkező munkakereső „nomád”⁵⁴ cigányok ellen irányult, nemegyszer rasszista éllel. A készülő eljárásokból végül is csak a cigányok összeírása valósult meg, mely alapjaiban kérdőjelezte meg a tervezett romaellenes lépéseket. Kiderült ugyanis, hogy a 16 ezer szlovákiai roma bevándorló többsége dolgozott, az ún. javíthatatlan aszociális elemek aránya pedig nem érte el az 1%-ot sem.⁵⁵ Mindez még az 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt történt.

A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) a cigányságot nem tekintette önálló nemzetnek vagy nemzetiségnek, mivel nem feleltek meg a „sztálini kritériumoknak.”⁵⁶ Az általános „romakép” mindenhol az SZKP álláspontját tükrözte, mely a cigányságot a lakosság egy elmaradott rétegének tekintette, *„amely történelmi múltja, életmódja és szokásai, minden irányú elmaradottsága következtében nehezebben és lassabban illeszkedik be a társadalomba.”*⁵⁷ Mindjárt hozzá kell tenni, hogy ez a kép időben és térben sem homogén, például Jugoszlávia 1974-es alkotmánya szerint a cigányok is rendelkeztek nemzetiségi státusszal.⁵⁸

Csehszlovákiában 1948-ban megfosztották a cigányokat nemzetiségi státuszuktól.⁵⁹ Egy ellentmondásos időszak után 1958-ban megszületett a

Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon? Beszélő, 6. évf. (2001) 6. sz., 26.

⁵⁴ A cseh részekre érkező cigányok túlnyomó többsége letelepült életet élő, munkakereső volt, akik – ha tehették – hazatértek egy időre szlovákiai otthonaikba. Lásd: Guy, Will: Czech lands and Slovakia: another false dawn? In: Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe. Ed.: Guy, Will. University of Hertfordshire Press, 2001, 285–323.; Jurová, Anna: A szlovákiai romák Csehszlovákiában az 1945 és 1947 közötti időszakban. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 10. évf. (2008) 1. sz., 95–124.

⁵⁵ Jurová, i. m. 2008, 96–105.

⁵⁶ Sztálin meghatározása szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett”. Sztálin, V. I.: Marxizmus és nemzeti kérdés. In: A nemzeti kérdéstről. A nemzeti kérdés lenini elméletének alakulása 1896–1914. Szerk.: Zalai Edvin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 265–285.

⁵⁷ Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. Regio, 10. évf. (1999) 1. sz., 16–35.

⁵⁸ Barany Zoltan: A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika. Budapest, Athenaeum 2000, 2003, 121.

⁵⁹ Barany, i. m. 2003, 122.

Csehszlovák Kommunista Párt KB határozata „*A cigány lakosság körében folytatandó munkáról*”, amely a benne megfogalmazott feladatokkal és célkitűzésekkel bevezette a romák erőszakos asszimilálásának 1970-ig tartó korszakát. A határozat szerint „*el kell utasítani egyes közművelődési dolgozók azon törekvéseit, hogy az eddigi dialektusokból mesterséges cigány irodalmi nyelvet és irodalmat alkossanak, hogy cigány iskolákat és osztályokat hozzanak létre cigány oktatási nyelvvel*”. Ezekben a törekvésekben a romák elzárkózásának további, nem kívánatos erősödését és átnevelésük lassítását látták.⁶⁰

Szlovákiában az 50-es évektől folyt néhány néprajzi jellegű cigánykutatás, melyek eredménye azonban nem tudta felülmúlni a történetileg pejoratívan alakult cigányképet. 1961-ben jelent meg a *Cikánská otázka v ČSSR* (Cigánykérdés a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban) című ideológiai kézikönyv, mely vitatta a cigány etnikum létezését, nyelvét és kultúráját.⁶¹

Ez a felfogás az 1968-as események következtében korlátozott mértékben változott. A prágai tavasz idején jött létre a Roma Szövetség nevű szervezet, amely négy évig működött erős állami kontroll alatt. Emellett – 1977-ig – megjelenhetett egy újság, a *Romano Lil*.⁶² Ezt a kis „kitérőt” követően az asszimilációs nyomás a 70-es, 80-as évek folyamán végig meghatározó maradt.

Magyarországon nem volt ennyire egyértelmű a helyzet. Bár a romák nem kaptak nemzetiségi státuszt, 1957-ben állami felügyelettel megkezdődhetett a cigányok etnikai alapú szerveződése a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége keretei között. A Szövetség céljai között szerepelt a cigány irodalom és nyelv fejlesztése az előítéletek felszámolása érdekében. Később azonban az asszimilációs politika felé mozdult el a kormányzat, az 1961. évi párt-határozat kimondta: „*A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége (...) nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság (sic!) átnevelésében jelentős szerepet töltsön be. (...) A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátosságai ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot.*”⁶³

Ellentétben más kelet-európai országokkal, Magyarországon a hatóságok támogatták a cigánykutatásokat. Az ennek eredményeként megszülető szo-

⁶⁰ Jurová, i. m. 1996, 40–42.

⁶¹ Mann, i. m. 2005, 11.

⁶² Klímová, Ilona: Romani political representation in Central Europe. An historical survey. *Romani Studies*, Vol. 12. (2002) Nr 2. 103–147.

⁶³ A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kossuth, 1986, 241–242.

ciológiai írásokban egyre többen hangoztatták, hogy „a cigányok kultúrája nemcsak szegénységekultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.”⁶⁴

Talán a kutatási eredmények hatása is tükröződött az MSZMP KB cigányokkal kapcsolatos állásfoglalásában 1974-ben: „Egyesek megkérdőjelezik a Politikai Bizottságnak azt az álláspontját, hogy a Magyarországon élő cigánylakosság egy sajátos népréteg, azt tartják, hogy nemzetiség, s a nemzetiségnek kijáró jogok illetik meg.”⁶⁵ Bár a dokumentum szerzői támogatják a cigányok kulturális, eredeti népművészeti értékeinek feltárását, összegyűjtését, megőrzését és közreadását,⁶⁶ a dokumentum végén egyértelműen leszögezik: „(...) a cigányságot a jövőben sem kell nemzetiségi csoportnak tekinteni.”⁶⁷

Később, amikor a 80-as évek közepére teljesen nyilvánvalóvá vált az asszimilációs politika csődje, a politikai vezetés az állami gondoskodás helyett a romákkal kialakítandó közmegegyezést („párbeszéd politikája”)⁶⁸ helyezte előtérbe. Így egyre hangsúlyosabbá vált a cigányság etnikai csoport jellege, ezzel párhuzamosan pedig a nemzetiségi státusz követelése a cigány értelmiségiek részéről.⁶⁹

A már említett, 1973-as cikkben Csalog Zsolt faji alapúnak tartja a cigányok köznapi megítélését. Nem etnikai (hagyományos foglalkozás, öltözködés, anyanyelv), de nem is szociális kategóriaként (pl. jövedelemszint) hanem faji, illetve fajinak képzelt kritériumokkal határozták meg a cigányokat: „füstösképűek,” „hazudnak mint ha könyvből olvasnák,” „piszkosak,” „szaporák

⁶⁴ Szuhay Péter: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimálásáig. A magyarországi cigányokról készített fotók típusai. Beszélő, 7. évf. (2002) 7–8. sz., 97–106.

⁶⁵ Mezey, i. m. 1986, 257.

⁶⁶ Az 1980-as évek közepe óta Magyarországon kutató Michael Stewart angol kulturális antropológus szerint az államszocializmus szemében a teljes asszimiláció modellje a következő képlettel írható le: (cigány) + (szocialista bér munkás + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór). Stewart, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1994, 71.

⁶⁷ Mezey, i. m. 1986, 264.

⁶⁸ Vö.: Kováts Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. Eszmélet, 8. évf. (1996) 32. sz., 133–136.

⁶⁹ Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...”. A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: A múlt feltárása – előítéletek nélkül. Szerk.: Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2006, 61–81.

*azok, mint a nyulak,” „nyolc éve van a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány,” stb.*⁷⁰

Egy sztereotipizált kisebbség tagjának lenni nem volt könnyű – az államszocializmus egalitárius ideológiája ellenére sem. Az alacsony státuszból való „kitörést” nehezítette, hogy a kisebbségi csoporttól szokatlan, „atipikus” foglalkozást nagyon nehezen tudta/tudja elfogadni a többségi társadalom (illetve annak egy jelentős része). Erre példa egy cigány származású péknek az esete: miután a magyarok (persze nem mindenki) megtudták, hogy egy cigány dolgozik a falu pékségében, nem akartak ott kenyeret venni többet, sőt, mindent elkövettek, hogy eltávolítsák az illetőt a munkahelyéről. „Jaj, cigány, nem eszem a keziből!” – mondták.⁷¹

Csalog meglátásait a későbbiekben kutatási eredmények is alátámasztották. Egy 1979-es közvélemény-kutatás szerint Magyarországon a cigányokat elsősorban származási (vérségi) alapon határozták meg a válaszadók. A „cigány” kategória meghatározásának legfontosabb szempontjai a vérségi kötelék (43%) és a külső jegyek (17%) voltak. (A vérségi megközelítés a magyarok esetében csak 24% volt.)⁷² Az előítéletek makacs jelenlétét erősítette meg egy 80-as években végzett kutatás is. „A cigányokról milyen tulajdonságok jutnak eszébe?” kérdésre adott leggyakoribb válaszok a következők voltak: munkakerülők (68%), piszkosak (65%), jó zenei érzékük van (63%), lusták (58%), sokat hazudnak (56%), primitívek (50%), szegények (39%) stb.⁷³

Hiába tiltotta a nyílt cigányellenességet, rasszizmust az antifasiszta és internacionalista legitimációs ideológia (marxizmus-leninizmus),⁷⁴ hiába akarta társadalmi réteggként definiálni a hatalom a cigányokat, a sztereotípiák továbbra is működtek és hatottak a hétköznapi interakciók szintjén.⁷⁵

⁷⁰ Csalog, i. m. 1973, 43.

⁷¹ Csalog Zsolt: Kilenc cigány. Budapest, Kozmosz, 1976, 24.

⁷² Az adatokat idézi: Ligeti György: Kikről van szó? In: Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Szerk.: Forray R. Katalin–Mohácsi Erzsébet. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2002, 16.

⁷³ Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. http://www.csepe-li.hu/pub/2008/csepe-li_ciganyok_gadzsok.pdf (2010–04–23)

⁷⁴ Az 1961-ben megfogalmazott magyarországi állami „cigánypolitika” célkitűzései között szerepelt a beilleszkedést akadályozó előítéletek elleni küzdelem is. Mezey, i. m. 1986, 240–242.

⁷⁵ Persze nem csak a hétköznapi interakciókban működtek a sztereotípiák, hanem az államszervezet különböző szegmenseiben is. Magyarországon például a 80-as években külön rendőri apparátus foglalkozott a „cigánybűnözés” visszaszorításával. (Tauber István: Mit érdemel az

A csehszlovák és a magyar államszocialista „cigánypolitika” reálisan felmérte a társadalmi beilleszkedés útjában lévő akadályokat (munkanélküliség, iskolázatlanság, előítéletek, lakhatási problémák stb.), azonban a pateralista hozzáállás, az „átnevelés” gyakorlata és filozófiája, valamint a cigányok etnikai elismerésének (szinte) teljes hiánya⁷⁶ nem tette lehetővé széles körű és tartós eredmények elérését a „rendelkezésre álló” idő alatt.

A gazdasági-társadalmi átalakulás és a cigányok

Kelet-Európában a rendszerváltás nem értelmezhető csupán a „diktatúrából” a „demokráciába” vagy a „tervgazdaságból” a „piacgazdaságba” való átmenetként. Talán helyesebb, ha a rendszerváltásra úgy tekintünk, mint az új világ-gazdasági-hatalmi rendbe való betagozódási kényszerre és lehetőségre,⁷⁷ vagy egy meglévő társadalmi-gazdasági rendszer átalakulására a változó környezethez való alkalmazkodás során.⁷⁸

a bűnös... Amaro Drom, 5. évf. (1995) 5. sz., 8–10.) A 70-es évek szociológiai kutatásai pedig arra mutattak rá, hogy a cigány és/vagy alsó osztálybeli gyerekek szociológiai hátrányait az oktatási rendszer „szelekciós mechanizmusai” során gyakran „biológiai alapú patológiaként” kódolták, így ezek a gyerekek az „enyhe értelmi fogyatékos” kategóriába kerültek, e besorolás minden következményével (speciális iskola, továbbtanulás lehetőségétől való megfosztás) együtt. Berkovits Balázs–Oblath Márton: Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai. anBlok, 1. évf. (2008) 1–2. sz., 29–41.

⁷⁶ Az etnikai/nemzetiségi elismerést azért tartom fontosnak, mert a közvélemény az állami attitűdtől függetlenül elsősorban népi, ill. faji kategóriaként értelmezte a cigányokat, és persze semmiképpen sem magyarként vagy szlovákként. Az etnikus (és értékes) kultúra hiánya vagy tagadása tehát csak egy újabb negatív eleme a nem-cigányok cigányképének, az asszimilációt pedig nem elősegítő, hanem pusztán erőltető mozzanat. A rendszerváltást követően majd az etnikai elismerés politikája lesz a meghatározó, amely – háttérbe szorítván a „probléma” társadalmi és gazdasági gyökereit – szintén nem képes konstruktív „megoldásokat” kínálni. (Erről bővebben lásd a „Demokratikus átalakulás, kisebbségi jogok, EU-integráció és a romák” című fejezetet)

⁷⁷ Laki László: Honnan hová jutottunk? Kísérlet a rendszerváltás szociológiai értelmezésére. Te-kintet, (2009) 1. sz., 3–26.

⁷⁸ Lomax, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológiai elmélet. In: Rendszerváltás és társadalomkritika. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Napvilág, 1998, 307–315.

Az átalakulás (transformation) hatalmas társadalmi és emberi költségei azonban hamar megkérdőjelezték a nyugathoz való felzárkózás optimista prognózisát, hiszen tömeges munkanélküliség, növekvő infláció, adósságváltság és a szegénység 2–5-szörös növekedése jellemezte a posztkommunista Kelet-Európát.⁷⁹

Claus Offe szerint a régió „specifikuma” a hármas átmenet egyidejűsége. A gazdaság, az „állami identitás” (legitimációs ideológia) és a politikai rendszer átalakulásának egyidejűsége példa nélkül álló nehézségekkel szembesíti a kelet-európai államokat.⁸⁰ A továbbiakban e három dimenzión keresztül tekintem át a cigányok és a „róluk képzelt képek” helyzetét, funkcióját.

A rendszerváltáskor „nehezen szerzett történelmi tőkéjét veszíti el a cigányság, ebben az évszázadban immár másodszor”.⁸¹ Ez a megállapítás egyaránt érvényes a szlovákiai és a magyarországi roma lakosságra. Korábban már történt rá utalás, hogy a 19. sz. végétől az ipari forradalom és a nyomában megjelenő tömegtermelés egyre gyorsuló ütemben felszámolta a cigány kisiparosok, kézművesek, teknővájók stb. megélhetési lehetőségeit, a politikai rendszerek és határok változása pedig egyre jobban ellehetetlenítette a magyar zenész cigányokat.

Az államszocialista korszak idején, az eltérő intenzitású asszimilációs kampányok mellett lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció,⁸² amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés⁸³ ne sújtsa drámai módon a roma

⁷⁹ Krausz Tamás: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. Fordulat Kelet-Európában: mítosz és valóság. In: Krausz Tamás: Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások. 1989–1994. Budapest, Cégér Kiadó, 1994, 29–52.; Ladányi János–Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. Az elemző: Közép és kelet-európai politikai és gazdasági szemle, 1. évf. (2005) 2. sz., 123–140.

⁸⁰ Offe, Claus: Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokraciáelmélet szembesítése a kelet-közép-európai hármas átmenettel. Szociológiai Szemle (1992) 1. sz., 5–21.

⁸¹ Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. Szociológiai Szemle (1993) 1. sz., 29–33.

⁸² Az erőltetett iparosítás hatására 1970-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú cigány férfiak 85,2%-a Magyarországon. Kemény, i. m. 2000a, 20.; Csehszlovákiában ugyanez az arány 1970-ben 66%, 1981-ben pedig 75% volt. Zoon, Ina: A társadalom peremén. A romák és a közszolgáltatások Szlovákiában. Regio, 13. évf. (2002) 2. sz., 129–165.

⁸³ Az elszegényedést, a jövedelmi egyenlőtlenségek gyors növekedését elősegítette két „mozgás” együttes megjelenése. Az államszocialista struktúrákban lefojtott tulajdonosi, gazdagodási érdekek találkozása a neoliberális (piaci fundamentalista) lendülettel a csökkenő társadalmi

közösségeket. Egy összehasonlító elemzés szerint a romák kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a posztkommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem-romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció.⁸⁴

Mivel az ipari termelés csökkenése az 1989 utáni öt évben Magyarországon 40, Szlovákiában 50%-os volt,⁸⁵ a főleg az iparban foglalkoztatott és alacsony iskolázottsági mutatókkal rendelkező roma emberek elképesztő ütemben veszítették el munkahelyeiket.⁸⁶

A romák nagy részének rohamos elszegényedését, marginalizációját a fent említett tényezők (strukturális változások, alacsony iskolázottság, foglalkoztatási diszkrimináció) mellett a területi hátrány is nagymértékben befolyásolja. A cigány lakosság ugyanis Magyarországon és Szlovákiában magasán felülreprezentált a nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező, periférikus régiókban (elsősorban Magyarország északkeleti és délnyugati részén, valamint Kelet-Szlovákiában).⁸⁷

össztermék korábbinál sokkal egyenlőtlenebb eloszlását eredményezte. Lásd: Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*. In: *Társadalmi metszetek*. Szerk.: Kovách Imre. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 479–500.

⁸⁴ Ladányi–Szelényi, i. m. 2004, 151.

⁸⁵ Hofbauer, Hannes–Komlosy, Andrea: *Tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában*. In: Krausz, i. m. 1998, 87–114.

⁸⁶ Magyarországon 1993 végén a 15–59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64%, a cigány népességben 29% volt. . Kemény, i. m. 2000a, 25. Szlovákiában a rendszerváltást követően a roma munkanélküliség általában négyszerese az országos átlagnak, sőt, a 90-es években egyes régiókban a roma munkanélküliség elérhette a 80%-ot, szélsőségesen szegregált településeken pedig akár a 100%-ot is. A Világbank adatai szerint 1997-ben a romák munkanélkülisége 79,8%-os volt. (Összehasonlításként: az országos munkanélküliség ekkor 18,1%-os volt. Džambazovič–Jurásková, i. m. 2003, 43.; Mészáros Magdolna: *Az állami paternalizmustól az egyéni felelősség felé. Szegénység, jövedelmi egyenlőtlenségek, munkapiaci kirekesztés, jóléti transzferek Szlovákiában*. In: *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2007. Szerk.: Törzsök Erika–Paskó Ildi–Zolnay János, Budapest, EÖKIK, 2008, 99–121.

⁸⁷ Kertesi Gábor: *A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés*. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. (2000) 5. sz., 406–443.; Jurová, Anna: *Romóvia v procesoch transformácie, problémy, ohrozenia*. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Ed.: Šutaj, Štefan. Prešov, Universum, 2005, 257–271. A fent vázolt helyzetet tovább súlyosbítja, hogy mivel a szocializmus előtti

A cigányok körében az országos átlagot magasan meghaladó mértékben növekvő szegénység egyre inkább etnicizálódik,⁸⁸ a kelet-európai szegénységnek sokak szemében roma arculata van.⁸⁹ A folyamat társadalomlélektani hátterében egyrészt az áll, hogy a „sztereotípiák anyaga a másság meg nem értéséből, illetve félreértéséből származik”,⁹⁰ másrészt a sztereotípiák a saját csoport felértékelése mellett igazolhatják a forrásokhoz való hozzáférésben mutatkozó különbségeket.⁹¹

Ennek az igazolási folyamatnak egyik leggyakoribb eszköze az az előítélet, mely szerint a romák nem akarnak dolgozni. Szlovákiában széles körben elterjedt az a nézet, hogy a roma munkanélküliség az egyén választásától függ, és „amint a kommunizmus abbahagyta a romák munkára kényszerítését, otthagyták munkahelyüket és a becsületes életet”.⁹² Magyarországon 1994-ben a megkérdezettek 89%-a értett egyet a következő állítással: „A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni.”⁹³ Egy 2000-ben készült felmérés szerint a válaszadók 28%-a szinte az egész magyarországi roma népességet szegénynek látta, elutasította a külső társadalmi okok szerepét, és csupán az érintetteket hibáztatta sorsukért.⁹⁴ A szegénység és a cigányok

földosztások során a romák nem, vagy alig kaptak földet, a rendszerváltást követően a döntően vidéken élő cigányok nem jutottak földbirtokhoz, szemben a többségi lakossággal.

⁸⁸ Ladányi–Szelényi, i. m. 2005, 130. Ez persze nem jelenti azt, hogy „valóban” minden cigány szegény, vagy minden szegény cigány lenne. Becslések szerint a magyarországi romák legalább kétharmada szegény, ugyanakkor a szegény kategórián belül „kisebbségben” vannak, és a mélyszegénységben élőknek is „csak” mintegy harmada, esetleg fele roma származású. vö. Ferge, i. m. 2006, 489–490.

⁸⁹ Kligman, Gail: A „mátság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a posztoszocialista közösségekben. Szociológiai Szemle, (2001) 4. sz., 66–84.

⁹⁰ Csepeli, i. m. 2008, 3.

⁹¹ Eriksen, Thomas H.: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Budapest–Pécs, Gondolat–PTE, 2008, 44.

⁹² Guy, i. m. 2001, 296.

⁹³ Csepeli, i. m. 2008, 10.

⁹⁴ Székelyi Mária–Örkény Antal–Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. Szociológiai Szemle, (2001) 3. sz., 30.; Sok, szegényekkel kapcsolatos előítélet eredője az a tendenciózus oktulajdonítás, amikor a hétköznapi szemlélet a végeredmény felől vizsgálva és belső okokat keresve lebecsüli a körülmények hatóerejét, lásd erről: Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 14. évf. (2003) 2. sz., 15–30.

mint homogén „etnikai, népi” kategória közötti kapcsolat jól leírható az „illuzórikus korreláció” elméletével.⁹⁵

A negatív közvélekedést természetesen súlyosbíthatják és legitimálhatják különböző véleményformálók, vezető politikusok meggondolatlan (vagy rosszabb esetben meggondolt) kijelentései is. A romákat gyakran a szociális rendszer méltatlan élvezőiként állítják be.⁹⁶ Egy, a szlovák sajtóban megjelent nyilatkozat szerint: „A romák meglopják a szociális juttatási rendszert. Nem akarnak dolgozni. Nincs ellenük irányuló diszkrimináció.”⁹⁷ Az állampárt szórításából kikerült sajtó, többnyire differenciálatlan, esszencialista és deviancia-orientált cigányképe is fontos szerepet játszik a sztereotípiák terjedésében.⁹⁸

A szociális kérdések 1989 óta egyre inkább etnikai kérdésekként jelennek meg.⁹⁹ Az emberek csökkenő egzisztenciális biztonsága miatt növekvő ön-, csoport- és rendszerigazolási szükségletek következtében megerősödnek a határok „cigányok” és „nem-cigányok” között. Egy 2005-ös adat szerint a szlovákok 63%-a nem értene egyet azzal (ha rajta múlna), hogy cigányok éljenek Szlovákiában, szomszédnak pedig mindössze 12,2%-uk fogadna el romákat.¹⁰⁰

⁹⁵ Akkor jön létre illuzórikus korreláció, mikor a „kisebbség” és a „nemkívánatos viselkedés” párosítása a többségi státuszú megfigyelőt olyan következtetésre vezeti, hogy a két jelenség gyakrabban fordul elő együttesen, mint amilyen gyakran a valóságban megtörténik. Csepeli, i. m. 2008, 4.

⁹⁶ Már korábban is ismert volt ez a jelenség. A magyar kormány programját összehangoló Cigányügyi Tárcaközi Bizottság titkára 1982-ben így írt a cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadályairól: „a legsúlyosabb tényező azonban e kérdésben minden bizonnyal az a közvéleményben elterjedt mítosz, hogy az állam súlyos anyagi áldozatokat hoz a cigányság felemelkedéséért. Ez a nem cigány társadalomban azzal a tévképzettel párosul, hogy a cigányok mások kárára kedvezményezettjei a szociálpolitikának.” Idézi: Bernáth Gábor: Hozott anyagból. A magyar média romaképe. Beszélő, 8. évf. (2003) 6. sz., 38.

⁹⁷ Zoon, i. m. 2002, 162.; A romákat érintő társadalmi és gazdasági kirekesztésről, etnikai diszkriminációról lásd például: Székelyi–Örkény–Csepeli, i. m. 2001, 19–46.; Džambazovič–Jurásková, i. m. 2003, 42–45.

⁹⁸ Vö.: Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március–június). Szociológiai Szemle, (1997) 3. sz., 139–158.; Bernáth, i. m. 2003, 38.

⁹⁹ Hofbauer–Komlosy, i. m. 1998, 113.

¹⁰⁰ Benkovic, Boris: Rómovia optikou verejnej mienky. In: Šutaj, i. m. 2005, 283–291.; A szlovákiai roma szomszédok elutasításának mértéke 1991 és 2000 között mindig 80% fölött volt. Lásd Deegan–Krause, Kevin: Uniting the Enemy: Politics and the Convergence of Nationalisms in Slovakia. East European Politics and Societies, 18. évf. (2004) 4. sz., 651–696.

Magyarországon nagyjából hasonló a helyzet, az embereknek mindössze 20,5%-a fogadná el szomszédjának a romákat.¹⁰¹

A nehéz szociális helyzethez kapcsolódó tényeket (pl. munkanélküliség, sok gyermek¹⁰²) és az ezekhez társuló képzeteket (munkakerülés, megbízhatatlanság, motivációhiány, bűnözési hajlam stb.) a többségi társadalom olyan etnikai, faji és/vagy kulturális¹⁰³ jellemzőknek tartja, melyek konstans módon jellemzik a cigányokat. Mivel az egyes embereket viszonylag könnyen (bőrszín, név, viselkedés, életmód) besorolják a cigány kategóriába,¹⁰⁴ ezek az előítéletek és sztereotípiák valódi akadályt jelentenek a társadalmi integráció folyamatában, és komoly lélektani¹⁰⁵ terheket rónak a cigány emberekre.

¹⁰¹ Székelyi–Örkény–Csepeli, i. m. 2001, 22.

¹⁰² A roma lakosság „szaporaságával” kapcsolatos nézetek nem megfelelő „tálalása” az objektívnek szánt, tudományos publikációkban is felerősítheti az előítéleteket. Neményi Mária: Kis roma demográfia. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 277–282. Minden demográfiai számításban a roma népesség „minősített” népesség, tehát a környezet mondja meg valakiről, hogy cigány-e vagy sem. Ezáltal a „vészjósló” demográfiai előrejelzések csak a fennálló szegregációs, kirekesztő tendenciák fennmaradása esetén vázolhatják a „cigány életmódot” élő emberek jövőbeli várható lélekszámát. Habcsek László egy tanulmányában 2050-re 900 000 fős magyarországi roma népességet prognosztizál, szemben a jelenlegi 500 és 600 000 közötti becslésekkel. Habcsek László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 243–275. Az etnikai-demográfiai „kártyát” a populista pártok is igyekeznek kihasználni, a jelenlegi szlovák kormánypárt, a SMER egy korábbi megnyilvánulása szerint „két generáció múlva a romák már többségben lesznek Szlovákiában”. Lásd: Vadász Rezső: Roma-kérdés és EU-tagság: a szlovák „dupla vagy semmi”. Kisebbségkutatás, 10. évf. (2001) 4. sz., 82–84. Ezzel szemben az utóbbi néhány évtizedben Szlovákiában „demográfiai forradalom” zajlik a romák körében, csökken az egy főre eső születések száma, főleg a jobb szociális helyzetű területeken. Jurová, i. m. 1996, 37–38. A köztudatban élő, megbélyegző „szapora cigány” sztereotípiát elferdíti a valós társadalmi folyamatokat. A roma lakosság részarányának növekedését egyrészt a nem-roma lakosság csökkenő termékenységi rátája, valamint a roma lakosság – az országos átlaghoz képest – relatív nagyobb termékenységi rátája okozza, mely viszont szintén csökkenő termékenységi ráta. Lásd: Habcsek, i. m. 2000, 249–267.

¹⁰³ A faji megközelítés nyilvános szereplése nem túl gyakori, de értelme összemosisodik akkor, mikor öröklődő, általános érvényű etnikai, kulturális jellemzőkről van szó. Lásd: „Jó, jó, nem a vérében van, hanem a kultúrájában!”.

¹⁰⁴ Csepeli és munkatársai szerint a mai magyar társadalomban gyakorlatilag akarata ellenére bárki cigánynak minősíthető, hiszen a minősítés kulcsa azok kezében van, akik önmagukat semmiképp sem minősítik cigánynak. Csepeli–Örkény–Székelyi, i. m. 1999, 30–31.

¹⁰⁵ A rasszista indíttatású fizikai erőszakról nem is beszélve.

Nemzetállami nacionalizmus: az új legitimációs ideológia és a romák

A láthatóan társadalmi és gazdasági alapú kirekesztés és elutasítás az etnikai sztereotípiák segítségével állandósul, sőt erősödik. A mindennapi élethez hozzátartozó szociálpszichológiai folyamatok mellett fontos szerepet kap a csoport-hovatartozás etnikai és nemzeti dimenziójának felértékelődése a rendszerváltás folyamatában. Kelet-Európában a „rövid 20. század” lényegében úgy ért véget, ahogyan elkezdődött: új nemzetállamok születtek a korábbi többnemzetiségű államok helyén.¹⁰⁶

Az államszocialista rendszer és a központi tervgazdaság összeomlása utáni bizonytalan és nyugtalan időszakban a nemzeti eszme vette át a kollektív integráció szerepét.¹⁰⁷ Az ideológiai vákuumba beáramló nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nemi, társadalmi, családi, lakóhelyi stb.) kérdései fölé emelkedhetnek. A rendszerváltás folyamatában és az azóta eltelt évek során a nemzeti problematika tematizálódott: elemei át- és átszövik a politikai diskurzusokat.¹⁰⁸ A nemzet két „ideáltípusa”¹⁰⁹ (politikai nemzet és kulturális nemzet) közül Kelet-Európában hagyományosan a kulturális alapú nemzet volt a meghatározó.¹¹⁰ Az integráló és legitimáló funkciót betöltő nemzeti tudatnak szüksége van külső és belső „ellenségkép-

¹⁰⁶ Vö.: Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006, 12.

¹⁰⁷ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: *Nacionalizmuselméletek*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004, 230–247.; Hobsbawm szerint is a társadalmi dezorientáltságban gyökerezik a volt szocialista országokban fellendülő etnikai politizálás. Lásd: Hobsbawm, Eric: *Etnikai identitás és nacionalizmus*. Világosság, 34. évf. (1993) 4. sz., 19–28.

¹⁰⁸ Lásd erről: Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben: 1989. március 15-e Budapesten*. In: *A rendszerváltás forгатókönyve. Tanulmányok. VII. kötet*. Szerk.: Bozóky András. Budapest, Új Mandátum, 2000, 627–650.; Lázár Guy: *Kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában*. Regio, 6. évf. (1995) 1–2. sz., 28–63.; Szabó Ildikó: *Rendszerváltás és nemzeti tematika*. Politikatudományi Szemle, 14. évf. (2005) 2. sz., 89–110.

¹⁰⁹ Vö.: Niederhauser Emil: *Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről*. Regio, 13. évf. (2002) 4. sz., 131–137.

¹¹⁰ Vö.: Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, Kalligram, 2001, 85–117.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 148–267.

re” egyaránt.¹¹¹ A kisebbségek társadalmi integrációját eleve kizárhatja, lassíthatja a belső ellenségképre koncentráció, a többes identitást el nem ismerő nemzeti xenofóbia jelenléte, melynek célja, hogy az idegeneket kirekessze a „saját”, már meglévő államból.¹¹² Ebben a kontextusban érthető, hogy a korábban vázolt, homogén, szociális alapú, deviancia-orientált és etnikus jelentésű cigánykép további funkciót kaphat: társadalmi opponensként a nemzeti identitást erősítő „belső csoportként” jelennek meg a cigányok.¹¹³

E helyt kell kitérni az Európa-szerte megerősödő szélsőjobboldali mozgalmakra is, melyek – bár hasonló ideológiai sémákkal jellemezhetők – eltérő történelmi gyökerekkel rendelkeznek. Míg Nyugat-Európában a bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet, Kelet-Európában a rendszerváltás során bekövetkező társadalmi, gazdasági és identitásválság, valamint a hagyományos nacionalizmus a szélsőjobboldal fő mozgósító és szervező „ereje”. A poszt-szocialista államok szélsőségeinek célpontjai a bűnbakká tett nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve bizonyos politikai, társadalmi kisebbségek.¹¹⁴

A szélsőséges csoportok rasszista indíttatású, romaellenes támadásai főleg a 90-es évek első felében voltak gyakoriak, amikor mind Magyarországon, mind Szlovákiában megszorodtak a szkinhed támadások. (Szlovákiában például csak 1996-ban 19 rasszista támadást jegyeztek fel a hatóságok.)¹¹⁵ A dokumentálatlan esetek nagy számára utal, hogy a Magyarországon, 1993–94-ben végzett országos reprezentatív cigányvizsgálat eredményei alapján – a kapott adatokat az akkor 424 000 fősre becsült roma lakosság egészére kivetítve – a cigányok 0,9%-át (3813 személyt!) ért/érhetett szkinhed támadás.¹¹⁶

További aggasztó jelenség, hogy egyes szélsőjobboldali pártok parlamenti tényezőkké váltak az elmúlt húsz évben. Magyarországon a Magyar Igazság és Élet pártja (MIÉP) 1998 és 2002 között volt a Magyar Országgyűlés

¹¹¹ Vö.: Deegan–Krause, i. m. 2004, 651–696.; Lázár, i. m. 1995, 56–63.

¹¹² Hobsbawm, i. m. 1993, 22.

¹¹³ Lázár, i. m. 1995, 58.; Bernáth, i. m. 2003, 38.

¹¹⁴ Bayer József: A jobboldali radikalizmus előretöréséről. In: Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok. Szerk.: Fejtl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 147–156.

¹¹⁵ Barany, i. m. 2003, 194.

¹¹⁶ Kertesi Gábor: Megalázottak és megszomorítottak. Cigány emberek beszámolója az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi, országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 7. évf. (1996) 3. sz., 48–61.

tagja, Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská Národná Strana, SNS) 1990 óta – kisebb megszakítással – parlamenti pártként tevékenykedik, 1994–1998 között, illetve 2006-tól a kormánykoalíciók tagjaként. Az SNS vezetői hírhedtek gyakori magyar- és romaellenes, valamint antiszemita kijelentéseikről, de hasonló „stílus” jellemzi a Néppárt – Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (Ľudová Strana – Hnutie za Demokratické Slovensko, ĽS – HZDS) vezető politikusait is, amely 1990 és 1998 között volt hatalmon.¹¹⁷ A nacionalista, kirekesztő diskurzus „természetesen” nem csak a szélsőjobboldali politikai erőket jellemzi. A napjainkban kormányzó SMER baloldali populista politikájának egyik „kötelező” jegye szintén a romaellenesség (a magyarellenesség mellett).¹¹⁸

Magyarországon a néhány éve megerősödött Jobbik Magyarországért Mozgalom elsősorban nyíltan rasszista, cigányellenes propagandájával, a „cigánybűnözés”¹¹⁹ tematizálásával igyekszik magának politikai tőkét kovácsolni.¹²⁰

¹¹⁷ Hamberger Judit: A szlovák parlamenti szélsőjobb: a Szlovák Nemzeti Párt. In: Szlovákokról és csehekről – magyar szemmel. Szerk.: Hamberger Judit. Pozsony, Kalligram, 2000, 318–329.; Hamberger Judit: Nem alternatíva, hanem szükségszerűség – a szlovákok kacsaringós útja az Európai Unióba. In: A huszonötök Európái. Szerk.: Kiss J. László. Budapest, Osiris, 2005, 826–854.

¹¹⁸ Hamberger Judit: A (baloldali) populizmus diadalmenete Szlovákiában. A Smer története. Politikatudományi Szemle, 16. évf. (2007) 2. sz., 53–77.

¹¹⁹ Amellett, hogy nyilvánvalóan durva előítélet összefüggést tételezni a kriminalitás és az etnikai hovatartozás között, különböző időszakokat vizsgáló (1930-as, 1980-as évek) magyarországi felmérések kimutatták, hogy a cigányok bűnözésének mértéke semmivel sem különbözik a hasonló társadalmi helyzetű csoportokétól. (vö. Pomogyi László: A század elejétől 1945-ig. In: A magyarországi romák. Szerk.: Kemény István. Budapest, Útmutató, 2000, 12–16.; Tauber, i. m. 1995, 9–10.) A rendszerváltást követő nagyarányú elszegényedés következtében feltehetően nőtt a nehéz helyzetű roma és nem roma bűnelkövetők száma. Mivel a romák felülreprezentáltak a szegények körében, így a bűnözés és a romák közti „illuzórikus korreláció” (lásd: 95. lábjegyzet) tematizálása kiváló eszköz a populista szélsőjobboldal kezében, annak ellenére, hogy Magyarországon 1989-ben megszüntették a cigány bűnelkövetők külön regisztrálását, és a bűnözők etnikai hovatartozását azóta is tilos számon tartani. Ezen a téren Szlovákiában is hasonló a helyzet, kivéve az 1994 és 1998 közötti időszakot, amikor a kormányon lévő SNS elérte, hogy a bűncselekmények elkövetőinek etnikai hovatartozását kezeljék nyilvános információként. Hamberger, i. m. 2000, 326.

¹²⁰ A Jobbikhoz kötődő Magyar Gárda nevű szervezet félelemkeltő felvonulásai, és a közelmúltban történt romaellenes támadások egyaránt következményei egy erősen negatív cigányképnek, a gazdasági visszaesésnek, a jól szervezett szélsőjobboldali propagandának, a társadalmi elégedetlenségnek és a politikai akaratgyengeségnek.

Mégpedig jelentős sikerrel: a párt a 2010-es parlamenti választásokon a harmadik legnagyobb politikai erővé vált az országban.

Demokratikus átalakulás, kisebbségi jogok, EU-integráció és a romák

A szlovák és magyar nemzetállamban a heterogén cigány kategória állandó tulajdonságokkal rendelkező népként/etnikumként való felfogása „természetes” folyamat. A következőkben ezt az „etnikai cigányképet” formáló hatásokat mutatom be a demokratikus intézményrendszer kibontakozása, a kisebbségi jogi szabályozás és az európai integrációs folyamat tükrében.

A demokratikus berendezkedésnek köszönhetően lehetővé vált a romákat ért sérelmek dokumentálása, de egyszersmind szükségessé is, hiszen a „rendőrállam” megszűntével, a gazdasági és társadalmi válság, valamint a bűnbak-képző mechanizmusok hatására egyre több verbális vagy fizikai támadás érte a cigány embereket. Egy szakirodalmi áttekintés a roma jogsérelem nyolc típusát különbözteti meg Magyarországon a rendszerváltást követő tíz évben, a lakossági erőszak mellett gyakori jelenség például a rendőri erőszak, oktatási diszkrimináció, munkaerő-piaci diszkrimináció, nyilvános helyek látogatásának megtagadása vagy az igazságszolgáltatási diszkrimináció.¹²¹

A cigányellenesség alapjául szolgáló, döntően negatív cigánykép konstruálásában fontos szerepe van a széles körű szólásszabadságot élvező plurális médiának is.¹²² Egy 1995-ben végzett kutatás szerint a magyar sajtó a cigány-

¹²¹ Prónai Csaba: Áttekintés a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem irodalmáról (1990–2000). Kisebbségkutatás, 12. évf. (2003) 2. sz., 374–383.

¹²² Magyarországon egyrészt jelentős a szélsőjobboldali nézeteket megjelenítő médiafelületek száma, másrészt a szélsőjobboddallal kapcsolatban háromféle, erősen kifogásolható hozzáállás rajzolódik ki: a túldramatizálás, a bagatellizálás és a támogatás. Barta Judit: A szélsőjobb-oldali tematika kezelése a magyar médiában. Médiakutató, 9. évf. (2008) 4. sz., 51–60.; Szlovákiában, mint láttuk, a parlamentben lényegében folyamatosan jelen vannak szélsőjobboldali, populista pártok, és olyan politikusok is, akik nem tartoznak valamely szélsőséges párthoz, de a politikai siker érdekében gyakorta tesznek romaellenes kijelentéseket. Lásd: Halász Iván: A romák jogi helyzete Szlovákiában és Csehországban. In: Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Szerk.: Majtényi Balázs. Budapest, Lucidus, 2003, 207–239.; Zoon, i. m. 2002, 161–165.; Guy, i. m. 2001, 299–300.

ságról többnyire mint problémahalmazról ír, és nem foglalkozik eleget azzal, hogy miért és hogyan alakult ki a romák hátrányos helyzete.¹²³

Magyarországon és Szlovákiában a kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozás egyértelműen etnikai vagy nemzeti kisebbségként határozza meg a romákat. Magyarországon a „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” a cigányokat etnikai kisebbségként ismeri el, és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok¹²⁴ megalakítására.¹²⁵ Szlovákiában nincs ilyen átfogó, a kisebbségek helyzetét szabályozó jogszabály, az 1992. évi alkotmány azonban tartalmazza a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok széles körű jogait. A különböző jogszabályok és nemzetközi egyezmények kapcsán úgy tűnik, hogy Szlovákiában 1991 óta a romákra lényegében úgy tekintenek, mint nemzeti kisebbségre.¹²⁶ Az „etnikai elismeréssel”¹²⁷ jár a cigány politikusok megjelenése a közéletben, médiában. Ez mindenképpen a cigányokról alkotott kép új eleme, hiszen korábban erre

¹²³ Vicsek, i. m. 1997, 144.; Az emberekre komoly szocializációs, orientációs hatással bíró médiában és főleg a televízióban a cigányok többnyire – a rendszerigazolási elvárásoknak megfelelően – olyan szerepekben bukkannak fel, amelyek nem kérdőjelezik meg a sztereotípiák érvényességét.

¹²⁴ A cigány kisebbségi önkormányzatok megalakulása része annak a folyamatnak, amely a mindenkori kormány részéről a romák életkörülményeinek javítása helyett az „önálló roma etnikum képviselőivel” folytatott tárgyalásokra helyezi a hangsúlyt. Martin Kovats szerint ez a magyarországi romapolitika nagy paradoxona, hiszen az intézményi-szervezeti megközelítés, és ezáltal a romák „hivatalos” megkülönböztetése pont akkor került előtérbe, amikor a romák társadalmi és gazdasági helyzete drámai mértékben romlott. Lásd erről Kovats, i. m. 1996, 132–153. és Kovats, Martin: The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, vol. 6. (2000) Nr 3., 247–262.; Szalai Júlia elemzésében rámutat a kisebbségi törvény létrehozását motiváló külpolitikai okokra („nyugati normáknak” való megfelelés, határon túli magyarok helyzete), és arra, hogy lényegében a kisebbségi önkormányzat semmivel sem rendelkezik több hatalommal, mint a hatósághoz forduló bármely magyar állampolgár. Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többség-kisebbség viszony néhány jelenkori problémájáról. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 531–571.

¹²⁵ Konkrétan nem nevezi meg a törvény az etnikai kisebbségeket, de lényegében azokat a csoportokat jelöli, melyek nem rendelkeznek anyaországgal, így csak a roma és a ruszin kisebbség sorolható ide. Lásd ehhez: Majtényi Balázs–Majtényi György: Állami romapolitikák. *Pro Minoritate*, (2005) 3. sz., 69–109.

¹²⁶ Halász, i. m. 2003, 225.

¹²⁷ Vö. Taylor, Charles: Az elismerés politikája. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Budapest, Osiris, 1997, 124–152.

nem volt példa. A roma politikusok azonban sokszor „kivételt erősítő szabályként” vagy „etnobizniszt” folytató üzletemberként jelennek meg a többségi diskurzusokban.¹²⁸ Ebben kétségtelenül szerepe van annak is, hogy sok esetben képzetlen, manipulálható emberek kerülhetnek fontos pozíciókba, az uralkodó pártok érdekeinek megfelelően.¹²⁹

A cigány nyelv (romani) elismerése is az „etnikai cigánykép” érvényességét erősíti, annak ellenére, hogy a cigányok többsége nem beszéli a romanit. Az Európai Unióban a nem-hivatalos nyelvek egyik sajátos csoportjához, a területhez nem köthető nyelvek közé tartozik, Magyarországon és Szlovákiában jogilag elismert, nem-hivatalos nyelv.¹³⁰

A rendszerváltás óta a volt államszocialista országok külpolitikai törekvéseit nagy részben az európai integráció határozta meg. Ebben a folyamatban sajátos mozzanat a Nyugaton munkát, megélhetést kereső, kelet-európai cigányok találkozása a „nyugat-európai cigányképpel,”¹³¹ valamint e találkozások következményeinek lecsapódása Szlovákiában és Magyarországon.

Nagy-Britanniában a tudományos és az igazgatásrendészeti diskurzusban egyaránt – a tanulmány elején már jelzett – „kettős cigánykép” létezik. Egyes kutatók és az 1968-as, „Caravan Site Act” életmód-csoportként határozzák meg a cigányokat: cigány (Gypsy) = „*nomád életmódot folytató ember, bármi legyen is etnikuma vagy származása.*”¹³² Ezzel szemben az 1976-os, *Race Relation Act*¹³³ értelmében a cigányok etnikai és nem társadalmi csoport. A kettősség

¹²⁸ Székelyi–Örkény–Csepeli, i. m. 2001, 41–42.

¹²⁹ Magyarországon a vezető roma politikusok többsége a „nagy” parlamenti pártok vonzásába került, önálló arculattal nem rendelkeznek. Lásd: Kovats, i. m. 1996, 146–148.; Szlovákiában az 1994–98 közötti időszakban a HZDS vezette kormány támogatta a romák pártalapítását, eszközként használva őket a magyar kisebbség politikai kibontakozásának akadályozásában. Vermeesch, Peter: Brüsszel és a kisebbségi politika alakulása Szlovákiában: a romák helyzete. *Pro Minoritate*, (2003) 2. sz., 21–40.

¹³⁰ Lanstyák István: Az Európai Unió nyelvpolitikája és a Szlovákiában beszélt nyelvek. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. (2004) 6. sz., 43–66.

¹³¹ A nyugat-európai tudat a cigány kultúrát gyakran azonosítja a nomadizmussal, annak ellenére, hogy az európai cigányok többsége jó ideje letelepült életet él. Vö.: Acton, Thomas: Egy-ség a különbségben. In: *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Budapest, Mikszáth, 1994, 89–98.

¹³² Fraser, i. m. 2002, 11.

¹³³ A törvény alkalmazásának cigány vonatkozású eseteiről lásd: Kovács András György: A romák helyzete és a faji kapcsolatokról szóló törvény gyakorlata Nagy-Britanniában. In: Majtényi, i. m. 2003, 133–186.

feloldására többen a Gypsy/Travellers elnevezést javasolják. Mindettől függetlenül a többségi társadalom tagjai számára a cigányok sokszor nemkívánatos szociális csoportként jelennek meg.¹³⁴

A német köztudatban, ha valaki „*cigány életet*” (Zigeunerleben) folytat, az vándor és rendetlen életet él, annak ellenére, hogy a németországi szintik és romák túlnyomó többsége letelepedett életet él.¹³⁵

A cigány kisebbség „vándorló jellege” az „európaiság” bizonyítékeként jelent meg például az Európa Tanács főtitkárának egy 1991-es beszédében: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak nem ismerve európai határokat.”¹³⁶ E nyilvánvalóan jó szándékú kijelentés semmi mást nem tesz, mint egy megkövült sztereotípiát segítségével elkülöníti a cigányokat Európa „többi” népétől, nem törődve a többes identitások és a letelepült életmód „valóságával.”¹³⁷

Az 1990-es évek második felétől folyamatosan érkeztek romák a kelet-európai országokból az EU tagállamaiba, valamint Kanadába és az Egyesült Államokba. Az esetek többségében menekültstátusért folyamodtak, kérelmüket a származási országukban elszenvedett hátrányos megkülönböztetéssel indokolták.¹³⁸ Ez a folyamat a nyugati országokban „hisztérikus” hangvételű újságcikkeket, valamint gyors, diszkriminatív ellenlépéseket váltott ki.¹³⁹ Nagy-Britannia például egy ideig bevezette a vízumkötelezettséget a szlovák állampolgárok számára.¹⁴⁰

¹³⁴ Tóth Kinga Dóra: Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008, 32–34.

¹³⁵ Tebutt, Susan: Sinti and Roma: From Scapegoats and Stereotypes to Self–Assertion. In: Sinti and Roma. Gypsies in German–Speaking Society and Literature. Ed.: Tebutt, Susan. New York–Oxford, Berghan Books, 1998, 9–23.

¹³⁶ Idézi: Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi, i. m. 2003, 9–52.

¹³⁷ Szakértők szerint az európai cigányok legfeljebb 10%-a jellemezhető vándorként. Lásd: Járóka Livia: Cigányok „Fókuszban”, avagy média és antropológia „akcióban”. In: Cigány világok Európában. Szerk.: Prónai Csaba. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2006, 124–131.

¹³⁸ Kováts András: A Magyarországon élő romák migrációja. In: Roma migráció. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002, 13–33.

¹³⁹ Lásd például: Járóka, i. m. 2006.; Kovács, i. m. 2003, 165.; Tebutt, i. m. 1998, 12.

¹⁴⁰ Vašecka, Imrich–Vašecka, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno–tourism? Nationalities Papers, Vol. 31. (2003) Nr 1., 27–45.

A 90-es évek vége felé a roma menedékjogot kérők száma emelkedett.¹⁴¹ Ez ráirányította a figyelmet az európai uniós tagságra pályázó országokban élő cigány kisebbségek helyzetére, ezért az EU a csatlakozás feltételül szabta a romák helyzetének javítását. A „kettős mérce”¹⁴² ilyen megnyilvánulásában elsősorban a bővítés utáni fokozott bevándorlástól való félelem játszhatott szerepet.¹⁴³ Ez a mozzanat „természetesen” tovább növelte a feszültséget a romák és a többségi társadalom tagjai között, felerősítve és felújítva a bűnbakképzés mechanizmusát.¹⁴⁴

Magyarországon a roma migráció alig kapott publicitást, egészen a „zámolyi romák” kivándorlásáig (2000. július).¹⁴⁵ E nagy port kavart eset kapcsán a roma migráció és a romák helyzete megjelent a parlamenti vitákban, és részévé vált a pártpolitikai összecsapásoknak. Számos elítélő, megbélyegző nyilatkozat hangzott el – felelős minisztertől is – az ország jó hírének rontásával vádolva a zámolyi romákat.¹⁴⁶

Szlovákiában még kiélezettebb volt a helyzet, a többi országhoz képest jelentős létszámú roma kivándorló és az erre való válaszként megjelenő vízumkötelezettség miatt. A közvélekedés szerint a romák történelmi és vérükben lévő adottsága a „nomád” életmód, ezért a romák Nyugatra való vándorlását nem lehet politikai körülményekkel megmagyarázni. Az etnikai sztereotípiák kiválóan felhasználhatók voltak a „menekültválság” politikai kezelése, értelmezése során. A kisebbségért és területfejlesztésért felelős miniszter 2000 novemberében a romák vándorlásáról, mint „*évszázadok óta létező jelenségről*” beszélt. Vezető politikusok igyekeztek úgy beállítani a roma menekülthullámot, mint a szlovák EU-tagságot fenyegető veszélyt. A napilapok „menedékkaland,” „roma összeesküvés,” „etnobiznisz,” vagy „ethno-tourism” címszó alatt tárgyalták az eseményeket.¹⁴⁷

¹⁴¹ Ez a növekedés országonként eltérő volt. 1994 és 1999 között az évente beadott menedékkérelmek száma a lengyelek esetében több mint kétszeresére, a szlovákok esetében pedig hétszeresére nőtt. A magyar menedékkérők száma nem nőtt ebben az időszakban. Kováts, i. m. 2002, 19.

¹⁴² Az Európai Unió „közös” kisebbségpolitikája inkább a csatlakozni kívánó államokkal, mintsem a tagállamokkal szemben támaszt elvárásokat. Majtényi, i. m. 2003, 48.

¹⁴³ Vermeesch, i. m. 2003, 25.

¹⁴⁴ Kováts, i. m. 2002, 14.

¹⁴⁵ Hell István: A zámolyi romák – az út Strasbourrig. In: Kováts, i. m. 2002, 91–105.

¹⁴⁶ Bognár Katalin–Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kováts, i. m. 2002, 106–121.

¹⁴⁷ Vašecka–Vašecka, i. m. 2003, 35–39.; Vermeesch, i. m. 2003, 32–35.

Bár a roma migrációnak természetesen semmi köze a „rasszisták által emlegetett nomád temperamentumhoz,”¹⁴⁸ az is félrevezető lehet, ha okait kizárólag a kilátástalan gazdasági helyzetre vagy csak az üldöztetésre és diszkriminációra vezetjük vissza. Szociológiai és kulturális antropológiai kutatások, amelyek a roma kivándorlást nem etnikai, hanem társadalmi-gazdasági jelenségként kezelik, árnyalt képet adhatnak a migráció mozgatórugóiról.¹⁴⁹

Összefoglalás

A cigányképek egyszerre változatosak és változatlanok, két „ideáltipikus végpont”, az etnikai/faji és a társadalmi meghatározás között helyezkednek el. A cigányképek konstrukcióját sokféle, alapvetően negatív sztereotípia támogatja, melyek szinte változatlan alakban fennmaradnak akár évszázadokon keresztül is, függetlenül attól, hogy „kik éppen a cigányok”.

Az államszocialista cigánypolitika elmaradott társadalmi réteggént próbálta asszimilálni/integrálni a cigány embereket, de a néhány évtized alatt elért, ingatag eredményeket pillanatok alatt megsemmisítette a rendszerváltás krízise, a „hármass átmenet” egyidejűsége.

A megváltozott gazdasági, politikai és ideológiai helyzetben felértékelődött a nemzeti, etnikai identitások és határok szerepe, megnőtt a sztereotípiák különböző (ön-, csoport-, rendszer-) igazoló funkcióinak a jelentősége. Ennek megfelelően a köznapi tudatban és az államszervezet egyes területein korábban is létező cigányellenes etnikai sztereotípiák a „felszínre törtek,” a nyilvános diskurzusok, politikai harcok részévé váltak. Napjainkra a „szociális” mozzanat oldódott fel a „kisebbségiben”, és a leszakadók szegénysége gyakorlatilag etnikai üggyé vált, „etnicizálódott”.¹⁵⁰

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a „cigánykérdés” megoldását kizárólag polgárjogi alapon nem tartják célravezetőnek. Mivel a romaellenes

¹⁴⁸ Stewart, Michael Sinclair: Előszó. In: Kováts, i. m. 2002, 7–12.

¹⁴⁹ A kutatási eredmények részletes bemutatásától most eltekintek, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy nem a legszegényebb, falusi közösségekből, hanem városokból származik a legtöbb roma kivándorló Szlovákiában és Magyarországon egyaránt. Lásd: KOVÁTS, i. m. 2002, 31–32.; Vašecka–Vašecka, i. m. 2003, 37–38.

¹⁵⁰ Szalai, i. m. 2000, 539.

diszkrimináció – néhány kivételtől eltekintve – nem jogi jelenség, a törvényi környezet megváltoztatására irányuló stratégia nem érhet el tartós eredményeket.¹⁵¹ Az „elismerés” vagy a „párbeszéd” politikája önmagában nem elég, mellettük szükség van egy olyan átfogó gazdaság- és társadalompolitikára, mely komplex módon próbálja meg kezelni a leszakadó régiókban élő, tömeges munkanélküliség által sújtott (roma és nem-roma) emberek helyzetét, az erősödő települési, oktatási, munkaerő-piaci diszkriminációt és szegregációt, valamint hatékonyan fellép a negatív cigányképet fenntartó és megerősítő sztereotip mechanizmusok ellen.

¹⁵¹ Vö.: Ladányi János–Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: Horváth–Landau–Szalai, i. m. 2000, 507–530.; Stewart, i. m. 2001, 90.